

Het moderne Nederlandse orgel in Zwolle (3)

PHILIP VAN DEN BERG

Foto: Philip van den Berg

De orgelkast in de O.L.Vrouwekerk kent een klassieke opbouw: de laden van manuaal I, II en III bevinden zich boven elkaar; de pedaalstemmen zijn aan weerszijden van manuaal I geplaatst.

De oplevering van het gerestaureerde orgel in de O.L.Vrouwekerk te Zwolle, thans ruim een jaar geleden, was aanleiding om in het december- en januarinummer van *de Orgelvriend* het orgelconcept van de bouwer Michaël Maarschalkerweerd, respectievelijk genoemd instrument nader te verkennen. In het derde en afsluitende deel wordt een kort overzicht gegeven van de orgelliteratuur die het beste tot haar recht komt op Maarschalkerweerd-orgels in het algemeen en op het Zwolse instrument in het bijzonder. Voor de volledigheid wordt ten slotte een tweede orgelconcept beschreven, dat de firma Maarschalkerweerd & Zoon eind 19^e eeuw en begin 20^e eeuw gaat ontwikkelen.

GESCHIKTE ORGELLITERATUUR

We zagen al dat Michaël Maarschalkerweerd zijn orgelontwerpen afstemde op het liturgisch gebruik ervan. De instrumenten voor rooms-katholieke opdrach-

gevers waren met de vele 8-voets registers en de echokast uitermate geschikt voor de begeleiding van het gregoriaans en de polyfone koorzang. Een indruk welke muziek voor orgel solo in de ere-

dienst werd gespeeld, krijgen we via het ruim een eeuw geleden door de Bossche muziekuitgever Henri Mosmans gepubliceerde tweedelige *Nederlandsch Orgel-Album*. Dit bevat korte liturgische sfeerstukjes die zich kenmerken door een eenvoudige, homofone en smaakvolle opzet, een bescheiden niveau en veelal zachte registraties met beperkte dynamische schakeringen. Bij orgels voor protestante kerken stond de gemeentezang inclusief zachte voor- en tussenspelen centraal. Hiervan is meer Nederlandse literatuur beschikbaar. Welke internationale werken de organisten rond de diensten speelden is echter moeilijk te herleiden, aangezien hiervan nagenoeg geen verslagen bekend zijn en er met name in de rooms-katholieke wereld nauwelijks sprake was van enige concertpraktijk. Enkele aanwijzingen vinden we in de inwijdingsconcerten van nieuwe of gerestaureerde instrumenten. Hierbij valt op dat Frans-romantische werken niet of nauwelijks ten gehore werden gebracht. Buiten Jos A. Verheijen (1837- 1924), Jean-Baptiste de Pauw (1852-1924) en diens leerling C.F. Hendriks (1861-1923) kende ons land destijds slechts weinig voorvechters van deze muziek. De Duitse en Nederlandse romantiek waren beter vertegenwoordigd, alsmede de muziek van J.S. Bach en van G.F. Händel. Tevens stond ook af en toe solozang met orgelbegeleiding op het programma. Ook dit verklaart waarom het Maarschalkerweerd-concept een bescheiden nevenklavier en relatief weinig tongwerken kent, en het merendeel van de orgels van origine slechts een 27-tonig pedaalklavier en een 54-tonig manuaalklavier heeft. Ondanks de genoemde beperkingen kan – met het Maarschalkerweerd-concept als uitgangspunt – een niet onaanzienlijk deel van de orgelliteratuur worden gespeeld. Bij het bespelen van een instrument is het raadzaam te beginnen bij de *niet theatrale romantische muziek uit Nederland, Duitsland en Engeland*, alsmede uit Frankrijk. Componisten die bijzonder goed tot hun recht komen op het Zwolse Maarschalkerweerd-orgel

zijn uit het Duitstalige spraakgebied onder meer Moritz Brosig, Johannes Brahms, Gustav Merkel, Otto Dienel, Felix Mendelssohn Bartholdy, Josef Rheinberger, Franz Liszt, Max Reger, Karl Hoyer en Sigfrid Karg-Elert. Dit betreft niet alleen hun grote orgelwerken maar ook zeker de kleinere composities. Hetzelfde geldt voor verwante Nederlandse muziek van bijvoorbeeld Johannes Bastiaans, Samuel de Lange jr., Jan Albert van Eijken, Jan Brandt Buys, Cornelis J. Bute, Cornelis de Wolf, Jan Zwart en Cor Kee. Hiernaast is er een scala aan in ons land niet zo bekende Engelse romantische orgelwerken beschikbaar dat uitstekend klinkt. Dit betreft componisten als William Lloyd-Webber, George Oldroyd, Alexander Matthews, John Ireland, Malcolm Archer and Noël Rawsthorne. Van de Frans georiënteerde muziek zijn vooral de meer klassieke composities en de kleinere werken uit de laat-romantische tijd geschikt voor vertolking op een Maarschalkerweerd-orgel. Dit geldt voor componisten als Alexandre P.F. Boëly, Alphonse Mailly, Jacques-Nicolas Lemmens, Clément Loret, Théodore Dubois, Théodore Salomé, Alexandre Guilmant en César Frank tot en met Jehain Alain, Jeanne Demessieux, Jean Langlais en André Fleury. Binnen de Franse richting kunnen uit de lage landen nog de volgende componisten worden genoemd: C.F. Hendriks, Jacob Bijster, Hendrik Andriessen, Marius Monnikendam, Joseph Jongen

Foto: Philip van den Berg

Het ruime orgel volgens concept 2 in de Verenigde Doopsgezinde kerk te Amsterdam (thans Oosterparkkerk genoemd) uit 1904, met drie tongwerken in de crescendokast, pneumatische membraamladen en een register-crescendo.

en Albert de Klerk. Het zal duidelijk zijn dat, hoe kleiner het orgel is, des te beperkter de literatuurmogelijkheden zijn, vooral wanneer een tongwerk ontbreekt. Vanwege de eerdergenoemde eigenschappen (geen sterke tongwerken op het crescendowerk, beperkte klavieromvang, geen hoge druk-stemmen) komt een deel van de laatromantische symfonische orgelmuziek uit Frankrijk en Engeland op de meeste grotere instrumenten nauwelijks uit de verf. Of wanneer we ons op Parijs concentreren: de muziek van de componisten uit de *École Niedermeyer* klinkt doorgaans beter dan de symfonische werken. Dit is mede verklaarbaar doordat genoemde school dezelfde muzikale basis had als het Caecilianisme, nl. het gregoriaans en de polyfone kerkmuziek uit de renaissance. Van de symfonische componisten kunnen alleen die stukken bevredigend worden gespeeld waarin geen grote, naadloze tongwerk-crescendi en -decrescendi voorkomen.

Een tweede categorie muziek die ik kan aanraden is de *barokke muziek*. Ook hierbij dient men het instrument en de interpretatiepraktijk uit haar bouwtijd als uitgangspunten te nemen. Hoewel klassieke registraties en dynamiek goed kunnen klinken, is het nog interessanter om voor een laat romantische vertolking te kiezen. En zo wordt de afstand tussen de koraalvoorspelen en -bewerkingen van J.S. Bach en tijdgenoten enerzijds en Reger, Karg-Elert en Brosig ineens zeer klein. Ook hierbij is het van belang dat de speler zich van tevoren in het instrument verdiept en zich bij het bepalen van de registratie en de interpretatie door haar laat leiden. Ten slotte grijpen steeds meer *heden-daagse composities* terug op een romantisch tot gematigd modern idioom, of het nu psalm- of liedbewerkingen, bewerkingen van gregoriaanse melodieën of sfeerstukken zijn. Ook voor deze muziek geldt dat ze goed zal klinken, wanneer de bespeler het Maarschalkerweerd-concept als uitgangspunt neemt. Ondanks enige beperkingen voor met name laat-romantische Franse composities, blijken de orgels van Michaël Maar-

schalkerweerd bij het bespelen zeer flexibel. Of, zoals Joris Verdin het formuleert wanneer hij het orgel in de St.-Catharinakathedraal in Utrecht bespeelt: “er bestaan wel degelijk orgels waar je ongestraft alles, of bijna alles op kunt spelen”.¹

Wie het orgel in Zwolle wil beluisteren, verwijst ik graag naar de concertseries die Gerard Keilholtz meestal in de zomermaanden organiseert. (Houd hiertoe www.orgelagenda.nl regelmatig in de gaten.) Voor wie dit thuis wil doen, zijn de hieronder vermelde opnames op cd verschenen², allen vóór de restauratie van 2005. Mijn persoonlijke favoriet is de Reger-cd van Jos van der Kooy terwijl ook Gerrie Meijers' interpretatie van Liszts *Präludium und Fuge über BACH* grote indruk maakt. Beide cd's smaken naar meer en ik hoop dan ook dat er in de toekomst meer opnames van Duitse en verwante Nederlandse muziek uit dezelfde periode worden uitgebracht.

- *Max Reger Organ Works* - Jos van der Kooy. René Gailly CD87035 1988; niet meer verkrijgbaar.
- *Dutch composers 'Di Voce'*, vrouwen kleinkoor 'Orpheus' m.m.v. Gerrie Meijers. Orgel solo: werken van Manneke; koor: composities van o.a. Andriessen, Strategier, De Klerk, Geelen, Manneke, Toebosch. Erasmus producties WVH122, 1994; niet meer verkrijgbaar.
- *Harm Jansen bespeelt de orgels in de Grote of St. Michaëlskerk en de O.L.Vrouwekerk te Zwolle*. Werken van Liszt & Reger. NS-CD230502, 1997; verkrijgbaar via www.sth.nl.
- *Het historische orgel in Nederland, cd 12; Gerrie Meijers*. Composities van Reger, Chopin en Liszt; 1999; verkrijgbaar via www.nationaalinstituutorgelkunst.nl.
- *Recital in de Onze Lieve Vrouwe basiliek Zwolle* - Wouter van Belle. Orgel solo: werken van Merkel, Brahms, Rheinberger, Andriessen, Strategier e.a.; verder orgel + clari-net; VLS VLC0101, 2001; verkrijgbaar via www.woutervanbelle.nl of www.vls.nl.
- *Orgels in Nederland* (samenstelling: Okke Dijkhuizen), box 5, cd 20;

Foto: Gerco Schaap

Het grote orgel volgens concept 2 in het Concertgebouw te Amsterdam uit 1891, met twee crescendokasten en een dispositie met Frans-romantische elementen; de diepte van de kast wijst op een meer Duitse oriëntatie.

Gerrie Meijers. Composities van Liszt. De Banier 9033605619, 2005. Verkrijgbaar via www.eo.nl/shop/cd/s.

UTRECHTSE ORGELREFORM?

Eigenlijk zou nu de conclusie van het artikel moeten volgen, ware het niet dat er zich in het laatste decennium van de 19^e eeuw een interessante ontwikkeling voordoet in de orgelbouw van Michaël Maarschalkerweerd. Mede door de invloed die Jos A. Verheijen op de dispositie van het Amsterdamse Concertgebouwor-gel heeft, zien we bij de firma Maarschalkerweerd & Zoon aan het einde van de 19^e eeuw een tweede orgelconcept ontstaan. Vanaf nu zal

ik dit als 'concept 2' aanduiden en het eerder behandelde type als 'concept 1'. Het nieuwe orgeltype, dat naast en zeker niet in plaats van 'concept 1' komt, kenmerkt zich door naar Frans voorbeeld krachtige stemmen in de crescendokast. Voorbeelden hiervan vinden we zowel in de praktijk als op papier. In het dispositievoorstel van Michaël Maarschalkerweerd voor het in 1891 voltooide orgel voor het Concertgebouw te Amsterdam worden op verzoek van Jos A. Verheijen een Trompet 4 vt op het zwelbare manuaal III geplaatst en wordt manuaal II met een Mixtuur en een Trompet 8 vt eveneens van een crescendokast voorzien. Hierna volgen de instru-

menten voor de Doopsgezinde kerk te Deventer (1894; Trompet 8 vt op II), het niet uitgevoerde dispositievoorstel voor de ombouw van het orgel in de St.-Janskathedraal te 's-Hertogenbosch (1896; Mixtuur III-IV, Carillon III, Trompet 8 vt, Basson-Hobo 8 vt en Vox humana 8 vt op III), de San Salvatorkerk te Orthen (1898; Echo-Trompet 8 vt op II), de St.-Martinuskerk te Groningen³ (1900; Trompet 8 vt, Klaroen 4 vt en doorlopende Violon 16 vt op II) en de Verenigde Doopsgezinde kerk te Amsterdam (1904; Trompet 8 vt, Basson-Hobo 8 vt en Vox humana 8 vt op II). Zijn qua dispositie meest Franse instrumenten bouwt Michaël Maarschalkerweerd dus met name in de periode vanaf 1896, die foutief ook wel als z'n Duitse tijdvak wordt aangeduid. Het 'concept 2' vertoont echter duidelijke Maarschalkerweerd-kenmerken en staat, zoals Fidom vermeldt over de instrumenten van de Elzasser Orgelreform, dicht bij het moderne orgel dan bij de Orgelbewegung. Ik beschouw 'concept 2' van de firma Maarschalkerweerd & Zoon daarom als een internationaal georiënteerde variant op het moderne Nederlandse orgel.

Ook in de eerder vermelde *Orgel-disposities* welke de firma tweemaal in druk uitgaf, zien we een beperkt maar groeiend aantal disposities met een 'zwaar' crescendowerk. Zijn in de 1901-editie slechts 2 van de 31

disposities voorzien van een Trompet 8 vt en/of een Mixtuur in crescendo-kast, in de editie van 1911 zijn dit er al 6 van de 37. Het meest opvallend is Orgeldispositie 1911#32, een drie-klaviers 'middelgroot' orgel met 24 stemmen, waar zich ruim de helft van de manuaalregisters op het zwelbare derde klavier bevindt, waaronder 16-, 8-, en 4-voets tongwerken evenals een Mixtuur. Hierbij lijkt het trouwens of Michaël Maarschalkerweerd een derde klavier heeft toegevoegd aan een bestaande tweeklaviers dispositie. Uit het bovenstaande kan de conclusie worden getrokken, dat in het derde kwart van de geschiedenis van de firma Maarschalkerweerd & Zoon het belang van 'concept 2' gestaag toeneemt maar nooit de overhand neemt. Er dringt zich hierbij een aantal vragen op: welke betekenis had 'concept 2' voor Michaël Maarschalkerweerd: was het een reactie 'tegen-wil-en-dank' op de markt vraag, of was het juist een bewuste eerste aanzet tot een nieuwe richting? Kunnen we deze ontwikkeling parallel zien aan wat er vanaf de eeuwwisseling in de Elzas gebeurt en als een eerste aanzet tot een 'Utrechtse Orgelreform' beschouwen? Hoe kunnen de uitgangspunten voor 'concept 2' (met de mogelijkheid tot theatrale effecten) worden verenigd met de grondbeginselen van 'concept 1'? Hebben Jos A. Verheijen en anderen Michaël Maarschalkerweerd bekeerd tot het meer Frans-

symfonische orgeltype? En wat was er van 'concept 2' geworden, indien er een derde generatie orgelmakers Maarschalkerweerd was geweest en de zaak in 1917 niet uiteen was gevallen? Dit soort vragen maakt duidelijk dat we nog veel van de orgelbouwers Maarschalkerweerd & Zoon niet weten.

CONCLUSIE

In de tweede helft van de 19^e eeuw krijgt de Utrechtse orgelfirma Maarschalkerweerd & Zoon onder bezieling van de tweede generatie orgelmakers, Michaël, een leidende positie in de Nederlandse orgelbouw. Uit het Hollandse klassieke orgel ontwikkelt hij in de jaren '70 en '80 van de 19^e eeuw *het moderne Nederlandse orgel* dat ik in het laatste deel van dit artikel heb aangeduid met 'concept 1'. Hieruit ontstaat in de jaren '90 tot '10 'concept 2', dat lijkt aan te sluiten bij ontwikkelingen in de Elzasser Orgelreform. De gedachte achter het moderne orgel is, dat het een logische evolutie uit voorgaande orgeltypen is, welke de sterkten van het verleden met de innovaties (tractuur, tongwerken, windvoorziening) van de eigen tijd combineert. De firma Maarschalkerweerd & Zoon ontwikkelt zelf geen vernieuwingen, maar adopteert nieuwe technologische vindingen van derden, na ze eerst getest te hebben op betrouwbaarheid en functioneren. Verder onderscheidt Michaël Maar-

Een zeldzame foto van het uit 1900 daterende pneumatische orgel volgens concept 2 in de v.m. St.-Martinuskerk te Groningen, thans in gewijzigde vorm te Beckum in Duitsland. In de linker kast bevond zich het pijpwerk van manuaal I en pedaal, in de rechter van het uitgebreide Manuaal II inclusief Trompet 8 vt, Klaroen 4 vt en Violon 16 vt.

Voorbeeld van een goede liturgische opstelling: om vanaf de orgelbank het koor te kunnen dirigeren werd in Zwolle de speeltafel ver voor de kast geplaatst met zicht naar de zangers.

Foto's: Philip van den Berg

Zwolle, O.L.Vrouwekerk. De rijzige kast vult vrijwel de gehele achterwand van de orgelgalerij; het tekstbord onderaan vermeldt in het Latijn de schenkers en de bouwer van het instrument.

schalkerweerd zich, doordat ieder ontwerp inclusief de kast uniek en qua grootte en stijl afgestemd is op de ruimte waarin het orgel zich bevindt en door het bouwen van vele fraaie, kleine tot zeer kleine volwaardige instrumenten.

‘Concept 1’ wordt in ons land toonaangevend in klankschoonheid, degelijkheid, technische opzet en factuur en duid ik aan als het moderne Nederlandse orgel. Het betreft een orgeltype dat weliswaar romantisch van opzet is, maar niet bedoeld is voor dynamische effecten zoals vele Franse en Engelse orgels uit die tijd. Uitgangspunt is het ondersteunen en omlijsten van de liturgische zang in de rooms-katholieke eredienst en de gemeentezang in de protestante kerkafdelingen. In ‘concept 1’ presenteert Michaël Maarschalkerweerd zich met name als een *religieuze orgelbouwer*. Hij is selectief behoudend en combineert de tradities die hem via zijn vader Pieter worden overgeleverd

met klankelementen van met name (maar niet uitsluitend) Cavallé-Coll alsmede met technische vindingen uit vooral (maar niet alleen) Duitsland. Hierbij kopieert of interpreteert hij nooit een geheel concept, maar alleen die delen welke zijn eigen concept verrijken. Dit kenmerkt zich verder door een brede maar beperkte 8-voets basis plus een verticale opbouw voor elk van de manualen. Kern van zijn ‘concept 1’ is een viertal basisregisters: Prestant 8 vt – Holpijp 8 vt – Viola di Gamba 8 vt – een 4-voets open of gedekt register. Hieraan worden 8-voets fluiten, strijkers en prestanten, een vrij pedaal, en per klavier maximaal twee 4-voets registers, één enkel 2-voets register, één 3-voets stem en 2 tongwerken toegevoegd, alsmede op de manualen die zich niet in de crescendokast bevinden, een Mixtuur en op I een discant Cornet met soms op II een ‘Cornettino’. Eén van de hoogtepunten van het Maarschalkerweerd-oeuvre is het ‘concept

1’-orgel van de O.L.Vrouwekerk te Zwolle. Dit drieklaviers instrument combineert een enorme variëteit aan zachte en middelsterke klankkleuren met een helder labiaalplenum alsmede een indrukwekkend, krachtig Fransekleurd tutti.

In de jaren ’90 van de 19^e eeuw wordt een tweede concept ontwikkeld, dat echter zowel in de *Orgeldisposities* van de firma als in de implementatie een bescheiden plaats inneemt. ‘Concept 2’ kenmerkt zich conform of zelfs vooruitlopend op de internationale ontwikkelingen (de Elzasser Orgelreform) door een crescendowerk dat is uitgerust met krachtiger registers, te weten mixturen en tongwerken. In ‘concept 2’ presenteert Michaël Maarschalkerweerd zich met name als een *commerciële orgelbouwer*.

Een analyse van de publicaties, de orgeldisposities en vooral de instrumenten zelf van Michaël Maarschalkerweerd opent een buitengewoon interessante wereld. Eén van beschei-

den maar grote schoonheid, van dienstbaarheid aan de christelijke eredienst en God, alsmede van kwaliteit en degelijkheid, van selectief conservatisme én het op creatieve wijze toevoegen van bestaande innovaties. Zijn oeuvre dient dan ook met alle respect voor haar uitgangspunten behandeld te worden, zowel bij bespelen en onderzoek als bij restauratie en reconstructie. Doordat Maarschalkerweerd-orgels in de vorige eeuw jarenlang ten onrechte zijn verguisd, zijn vele instrumenten verdwenen of zwaar verminkt. Ik hoop dat dit artikel ertoe bijdraagt, dat nog meer Maarschalkerweerd-orgels correct worden geres-taureerd en de nog aanwezige instru-menten intensiever dan ooit worden bespeeld.

EPILOOG

Michaël Maarschalkerweerd was een veelzijdig en creatief vakman en zakenman. Daarnaast komt hij op ons over als een diepgelovig christen, en het lijkt wel of hij dit mede in zijn orgelbouw heeft willen uiten. Hij leidde zijn 'concept 1' af van de functies die zijn instrumenten in de rooms-katholieke en protestantse eredienst hadden. Als 'Caecilianist' leek hij een tegenstander van theatrale effecten die tot doel hadden de aandacht meer op de vertolker en de componist te vestigen dan op God. Om die redenen hebben zijn crescendokasten een beperkte werking, plaatst hij hierin geen of nauwelijks (alleen op aanvraag van zijn clien-tèle?) krachtige registers, disponeert hij geen extreme registers als 32-voets open labialen en tongwerken of hoge druk-stemmen. Zijn 'concept 1' zou ik daarom mede willen typeren als 'religieus', wat ik zal proberen toe te lichten. Met behulp van de fraai geïntoneerde 8-voets grondstemmen kan een mystieke sfeer worden gecreëerd die getuigt van de aanwezigheid van de Heer in Zijn huis en op aarde, en zo de hemel dichterbij de aarde brengt. Met de krachtige 'verticale' registers tot en met de forse Cornet kan de gemeentezang worden geleid en gestimuleerd en wordt zo de aarde dichterbij de hemel gebracht. Het

machtige volle werk op basis van de briljante Franse tongwerken ten slotte getuigt van die vreugde die op de bruiloft van het Lam met Zijn Kerk aanwezig zal zijn en waarmee de nieuwe hemel en de nieuwe aarde vervuld zullen worden. Het orgel roept als het ware op tot gebed en bezinning maar ook tot lofzang en jubel. Ik besef dat dit een persoonlijke en subjectieve beoordeling is. Graag nodig ik de lezer uit, wanneer hij een ongeschonden Maarschalkerweerd-orgel onder de vingers krijgt, zich door het orgel te laten leiden en genoemde werking zelf te toetsen.

BRONNEN

Voor de totstandkoming van dit artikel ben ik speciale dank verschuldigd aan organist Gerard Keilholz voor zijn gastvrijheid in de O.L.Vrouwekerk te Zwolle; aan Maarschalkerweerd-deskundige Paul Houdijk voor het verschaffen van inzicht in de muzikale en sociaal-culturele achtergronden van de 19^e-eeuwse rooms-katholieke kerkorgelbouw alsmede voor het openen van de wereld van Maarschalkerweerd & Zoon voor mij eind jaren '80 – hij heeft direct en indirect enige belangrijke bouwstenen voor dit artikel aangedragen –; aan Maarschalkerweerd-deskundige Jos Laus voor zijn technische en historische toelichting; aan Hans Fidom voor zijn achtergrondinformatie over het Duits-romantische orgeltype. De voor dit artikel geraadpleegde bronnen zijn reeds ten dele in de voetnoten vermeld, maar wil ik voor de volledigheid geheel noemen.

Orgeldispositie's van Maarschalkerweerd & Zoon in Kerkorgels; Utrecht, 1901 & 1911. Bestekboeken en kladcorrespondentie van de firma Maarschalkerweerd & Zoon.

Ton van Eck, 'Orgelkunst in beweging 1870-1920 – een inleidend overzicht', in: *Orgelkunst rond 1900 – een bundel opstellen onder redactie van Ton van Eck & Herman de Kler*; Den Haag, 1995.

Hans Fidom, *Diversity in unity – Discussions on Organ Building in Germany between 1880 and 1918*; Amsterdam, 2002.

Hans Fidom; *Miskend, verguisd & afgedankt. Nederlandse orgels uit de vroeg 20^e*

eeuw; Zaltbommel, 2006.

Paul Houdijk, *Maarschalkerweerd & Zoon, in kerkorgels*. Doctoraalscriptie Universiteit van Utrecht; Utrecht, 1988.

Paul Houdijk, *Maarschalkerweerd & Zoon, in kerkorgels*. Publicatie in voorbereiding (verwacht in 2007).

Jan Jongepier, *Het Maarschalkerweerd-orgel in de St. Martinuskerk te Sneek*; Publicatie nr. 31, Stichting tot Behoud van het Nederlandse Orgel; Elburg, 1989.

Jos Laus, 'Het orgel van de O.L.Vrouwebasiliek te Zwolle in het oeuvre van Maarschalkerweerd & Zoon nader gedetermineerd'; in: *Her-ingebruikneming Maarschalkerweerdorgel Onze Lieve Vrouwe Basiliek Zwolle*, zaterdag 22 oktober 2005.

Teus den Toom, *De orgelmakers Witte*; Heerenveen, 1997.

Joris Verdin; 'Een klankimpressie van het Utrechts Kathedraalorgel'; in: *Het Orgel*, november 1996.

Gerard Verloop, 'Nederlands oudste orgelmaker vertelt'; in: *De Mixtuur*, januari 1973.

NOTEN

¹ Verdin, pag. 10.

² Online te beluisteren zijn de orgels van de St.-Catharinakathedraal te Utrecht op www.paulhoudijk.nl en het orgel van de St.-Lambertuskerk te Rotterdam op <http://orgelconcerten.ncrv.nl/> > Archief > Orgels > Maarschalkerweerd-orgels.

³ Dit instrument bevindt zich sinds begin jaren '80 in de Martinskirche te Beckum, Duitsland, waar het in gewijzigde staat nog altijd zeer indrukwekkend klinkt; ook dit orgel is ingespeeld door Jos A. Verheijen.

Philip van den Berg is in het dagelijks leven werkzaam in de verkoopstaf van een internationaal IT-bedrijf, woont in Zürich in Zwitserland, en is organist van de Katholiek Apostolische gemeente aldaar. Voordat hij in 2001 naar het buitenland vertrok, bespeelde hij onder meer de Maarschalkerweerd-orgels in de Katholiek Apostolische gemeente te Amersfoort en de r.-k. St.-Lambertuskerk te Rotterdam.

